CZU: 340.134(4-6 UE):343.343.6 **DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.12154704**

ARMONIZARE LEGISLATIVĂ EUROPEANĂ PENTRU COMBATEREA UNOR INFRACȚIUNI CU DIMENSIUNE TRANSFRONTALIERĂ

Ilucă Despina-Martha

doctor în drept, asistent universitar, Facultatea de Drept,
Universitatea „Alexandru Ioan Cuza”, Iaşi, România

The present study aims to outline the normative approach of the European Union when regulating with the scope of harmonizing the criminal law of Member States. To this end, a historical analysis of the evolution of judicial cooperation in criminal matters is needed to explain the current state of affairs. Subsequently, a transversal examination of four directives that establish minimum rules concerning the definition of some criminal offences and sanctions in areas of particularly serious crime with a cross-border dimension resulting from the nature or impact of such offences will be used to identify the common elements which constitute the core of the legislative harmonisation technique.

Keywords: *judicial cooperation in criminal matters; EU substantive criminal law; harmonisation of law; directive; definition of criminal offences.*

1. Aspecte introductive referitoare la spaţiul de libertate, securitate şi justiţie al Uniunii Europene

Prezentul studiu îşi propune să realizeze o analiză succintă a utilizării directivei ca tehnică de reglementare folosită cu scopul de a apropia legislaţiile naţionale în materie penală ale statelor membre ale Uniunii Europene în privinţa definirii unor infracţiuni cu dimensiune transfrontalieră. Aceste norme juridice sunt cuprinse în cele referitoare la spaţiul de libertate, securitate şi justiţie, ca subramură de drept material al Uniunii Europene.

Acest „spaţiu de libertate, securitate şi justiţie” reprezintă una dintre marile realizări ale Uniunii Europene, deşi poate nu la fel de cunoscută sau de popularizată precum piaţa internă. Comunitatea Economică Europeană, ca precursoare a Uniunii Europene, avea ca obiectiv crearea unei pieţe comune, „a cărei funcţionare priveşte în mod direct pe justiţiabilii din Comunitate” [1], urmărind în mod central asigurarea celor patru libertăţi fundamentale, respectiv libera circulaţie a mărfurilor, a persoanelor, a serviciilor şi a capitalurilor, dar şi alte obiective, precum adoptarea de legislaţie pentru asigurarea liberei concurenţe [2, p. 5]. Cu toate acestea, libertăţile de circulaţie nu sunt lipsite de riscuri la adresa securităţii şi justiţiei în statele membre, cele mai dificile fiind cele derivate din libera circulaţie a persoanelor, în condiţiile în

care eliminarea frontierelor dintre state le lipseşte pe acestea de instrumente naţionale importante pentru controlul şi filtrarea intrării şi identităţii persoanelor, iar traficul de droguri, criminalitatea organizată, frauda internaţională, spălarea banilor, traficul de fiinţe umane sau exploatarea sexuală a minorilor sunt infracţiuni care nu cunosc frontiere [2, p. 1091-1092].

Soluţia concepută pentru a răspunde acestor riscuri a fost cea de instituire a unor „măsuri compensatorii” [2, p. 1093], prin crearea spaţiului de libertate, securitate şi justiţie în Uniunea Europeană. Astfel, conform art. 3 alin. (2) din Tratatul privind Uniunea Europeană [3], *„Uniunea oferă cetăţenilor săi un spaţiu de libertate, securitate şi justiţie, fără frontiere interne, în interiorul căruia este asigurată libera circulaţie a persoanelor, în corelare cu măsuri adecvate privind controlul la frontierele externe, dreptul de azil, imigrarea, precum şi prevenirea criminalităţii şi combaterea acestui fenomen”*. În aceste condiţii, spaţiul de libertate, securitate şi justiţie se configurează ca un corolar al pieţei interne, mai precis, al liberei circulaţii a persoanelor.

2. Premisele apariţiei reglementărilor europene în materie penală

Dreptul penal material constituie, de regulă, o ramură de drept în care competenţa de reglementare aparţine exclusiv statelor, prin instituţiile cu atribuţii legislative. Cu toate acestea, disponibilitatea statelor de a încheia tratate prin care îşi asumă obligaţia de armonizare a legislaţiilor naţionale cu privire la o serie de infracţiuni cu pericol social crescut şi cu un caracter transfrontalier atestă un istoric de apropiere a normelor juridice, inclusiv cu scopul de a înlătura barierele cu care se confruntă cooperarea judiciară în materie penală, precum bariera cerinţei dublei incriminări [4, p. 754]. Anterior anilor 1990, care au marcat o schimbare de paradigmă în acest sens, influenţele externe asupra dreptului penal veneau cu precădere din partea Organizaţiei Naţiunilor Unite, statele membre ale comunităţilor europene având doar câteva încercări nereuşite de a adopta măsuri de sancţionare a fraudelor la adresa bugetului comunităţilor [4, p. 755]. Acestea din urmă s-au concretizat ulterior prin Covenţia privind protejarea intereselor financiare ale Comunităţilor Europene, înlocuită de dată mai recentă prin Directiva privind combaterea fraudelor îndreptate împotriva intereselor financiare ale Uniunii prin mijloace de drept penal [5].

Chiar şi înainte de înfiinţarea Uniunii Europene prin Tratatul de la Maastricht şi formalizarea cooperării în domeniul justiţiei şi afacerilor interne, statele membre au făcut varii eforturi în această direcţie, precum crearea Grupului Trevi, o reţea interguvernamentală a reprezentanţilor ministerelor de justiţie şi de interne, înfiinţat ca urmare a unei propuneri a Consiliului

European de la Roma, din 1-2 decembrie 1975, ce a fost formalizată la reuniunea Consiliului Afaceri Interne de la Luxemburg din 29 iunie 1976. Grupul apare pe fondul creșterii numărului atacurilor teroriste în Europa anilor 1970, fiindu-i extinse competențele în 1985 pentru a include infracțiunile internaționale grave, precum traficul de droguri, traficul de arme, furturi din bănci [2, p. 1088], finalmente ajungând să fie absorbit în Pilonul III al Uniunii Europene, prin dispozițiile Tratatului de la Maastricht [6].

Tratatul de la Maastricht, semnat în 1992 și intrat în vigoare în 1993, instituie Uniunea Europeană, însă nu prin abolirea comunităților preexistente, ci prin gruparea acestora în Pilonul I, numit din acest motiv și „pilonul comunitar”. Așadar, în titlurile II, III și IV ale Tratatului de la Maastricht sunt incluse modificările aduse tratatelor Comunității Europene a Cărbunelui și Oțelului, Comunității Economice Europene (devenită între timp Comunitatea Europeană) și Comunității Europene a Energiei Atomice [2, p. 1088], metoda de decizie în Pilonul I fiind metoda comunitară, cu un caracter supranațional, în care Comisia propune, iar Consiliul și Parlamentul decid împreună, prin instituirea procedurii de codecizie, care crește rolul Parlamentului European.

Pe lângă pilonul comunitar, se creează și Pilonul II – Politică externă și de securitate comună, cuprins în Titlul V din Tratatul de la Maastricht, și Pilonul III – Justiție și afaceri interne, ale cărui prevederi se regăseau în Titlul VI din Tratatul de la Maastricht [2, p. 1088]. Elementul comun al acestor doi piloni este că, date fiind domeniile delicate la care se referă, sensibilitățile naționale au prevalat, sens în care statele membre nu au dorit să cedeze din suveranitate, ci au urmărit să păstreze puterea de decizie. Pe cale de consecință, în Pilonii II și III, metoda de decizie era predominant cea interguvernamentală [2, p. 1089].

În ceea ce privește formalizarea cooperării în domeniul justiției și al afacerilor interne, aceasta este anunțată încă din preambulul tratatului: *„(...) reafirmând obiectivul lor de a facilita libera circulație a persoanelor, asigurând în același timp siguranța și securitatea popoarelor lor, prin includerea dispozițiilor privind justiția și afacerile interne în prezentul tratat, (...) Uniunea își stabilește următoarele obiective: (...) - să dezvolte o strânsă cooperare în domeniul justiției și afacerilor interne (...)”* [6].

Prevederile inițiale ale Pilonului III nu acordau în mod expres Consiliului competența de a adopta măsuri pentru armonizarea legislațiilor penale ale statelor membre, ci se refereau la cooperarea judiciară în materie penală. Cu toate acestea, s-a remarcat un efect natural de combinare a celor două domenii, dat fiind faptul că armonizarea legislativă facilita cooperarea judiciară prin simplificarea aplicării condiției necesare a dublei incriminări [4, p. 755].

O critică la adresa Tratatului de la Maastricht a fost că domeniul Pilonului III afecta drepturi fundamentale ale omului şi suscita probleme similare cu cele prevăzute în cadrul liberei circulaţii din Tratatul Comunităţii Europene (fostul Tratat al Comunităţii Economice Europene), iar posibilele rezolvări variau de la îmbunătăţirea dispoziţiilor instituţionale din Pilonul III existent până la absorbția completă a Pilonului III în Pilonul I [2, p. 1089].

Soluţia finală adoptată prin Tratatul de la Amsterdam [7], semnat în 1997 şi intrat în vigoare în 1999, a fost comunitarizarea parţială a pilonului III, respectiv transferul prevederilor referitoare la vize, azil, imigraţie, cooperare judiciară în materie civilă în conţinutul Tratatului Comunităţii Europene, în timp ce în Pilonul III a rămas, la acel moment, cooperarea poliţienească şi judiciară în materie penală [2, p. 1089], un domeniu care suscita în continuare sensibilităţi naţionale şi care încă necesita decizii luate cu unanimitate.

Reforma adusă prin Tratatul de la Lisabona [8], semnat în 2007 şi intrat în vigoare în 2009, reprezintă „desăvârşirea” conceptului de spaţiu de libertate, securitate şi justiţie, întrucât tratatul aboleşte sistemul pe piloni introdus prin Tratatul de la Maastricht, integrând complet dispoziţiile referitoare la spaţiul de libertate, securitate şi justiţie în corpul principal al Tratatului privind funcţionarea Uniunii Europene (fostul Tratat al Comunităţii Europene), în Titlul V – Politicile şi acţiunile interne ale Uniunii [9, p. 4], după prevederile referitoare la piaţa internă, libera circulaţie a mărfurilor, agricultura, pescuitul, libera circulaţie a persoanelor, a serviciilor, a capitalurilor [2, p. 1097].

O interpretare sistematică a amplasării acestor norme după cele referitoare la piaţa internă ar putea duce la concluzia că spaţiul de libertate, securitate şi justiţie ocupă un loc secund într-o ierarhizare după importanţă. Această teză este contrazisă de formularea art. 3 din Tratatul privind Uniunea Europeană [3], care prevede, în sinteză, că: *„(1) Uniunea urmărește să promoveze pacea, valorile sale și bunăstarea popoarelor sale. (2) Uniunea oferă cetăţenilor săi un spaţiu de libertate, securitate și justiție, (...). (3) Uniunea instituie o piaţă internă. (...)”.*

Observăm, aşadar, că în lumina textului precitat, crearea spaţiului de libertate, securitate şi justiţie se afirmă ca o prioritate în faţa beneficiilor incontestabile ale pieţei interne, precum şi ale uniunii economice şi monetare. Cu toate acestea, aşezarea normelor referitoare la spaţiul de libertate, securitate şi justiţie după cele privind piaţa internă este de natură a menţine justificarea iniţială a apariţiei acestor prevederi ca „măsuri compensatorii” pentru riscurile generate de libera circulaţie a persoanelor.

În ceea ce priveşte dreptul penal material, anterior Tratatului de la

Lisabona, competenţa Uniunii era mai limitată sub aspectul scopului, Tratatul de la Maastricht referindu-se la adoptarea progresivă de măsuri de stabilire a regulilor minime privind elementele constitutive şi regimul sancţionatoriu pentru infracţiunile din domeniul criminalităţii organizate, al terorismului şi al traficului ilicit de droguri [10, p. 337]. Intrarea în vigoare a Tratatului de la Lisabona este recunoscută drept un pas spre „constituţionalizarea” dreptului penal al Uniunii Europene, din mai multe perspective: sub aspectul procesului decizional instituţional, îmbunătăţit prin acest tratat; din perspectiva aplicării principiilor constituţionale ale dreptului Uniunii Europene în dreptul penal european; din ranforsarea protecţiei drepturilor fundamentale în procedurile penale prin ridicarea Cartei drepturilor fundamentale a Uniunii Europene la puterea juridică a tratatelor [9, p. 5].

3. Tehnica de reglementare pentru armonizare legislativă

La nivelul dreptului primar, dispoziţiile care deopotrivă permit şi impun armonizarea legislativă în materie penală sunt cele ale art. 83 alin. (1) din Tratatul privind funcţionarea Uniunii Europene [11], conform cărora *„Parlamentul European și Consiliul, hotărând prin directive în conformitate cu procedura legislativă ordinară, pot stabili norme minime cu privire la definirea infracţiunilor şi a sancţiunilor în domenii ale criminalităţii de o gravitate deosebită de dimensiune transfrontalieră ce rezultă din natura sau impactul acestor infracţiuni ori din nevoia specială de a le combate pornind de la o bază comună”*. Domeniile menţionate anterior sunt indicate textual ca fiind terorismul, traficul de persoane şi exploatarea sexuală a femeilor şi a copiilor, traficul ilicit de droguri, traficul ilicit de arme, spălarea banilor, corupţia, contrafacerea mijloacelor de plată, criminalitatea informatică şi criminalitatea organizată, lăsând posibilitatea Consiliului de a adopta o decizie prin care să identifice şi alte domenii ale criminalităţii care îndeplinesc criteriile prevăzute la acest alineat, hotărând în unanimitate, după aprobarea Parlamentului European.

O remarcă se impune cu prioritate: dacă în multiple prevederi de drept primar observăm că instituţiilor europene li se lasă marja de apreciere asupra actului pe care îl consideră potrivit să îl adopte pentru scopul pe care îl urmăresc, în prezentul caz, tehnica de reglementare este impusă ca fiind utilizarea directivelor. O astfel de obligaţie este explicabilă prin prisma faptului că autorii tratatului sunt statele membre însele, care şi-au exprimat în acest fel dorinţa de armonizare legislativă, sub rezerva recunoaşterii diversităţii şi specificului naţional.

Întrucât o analiză exhaustivă a directivelor adoptate în temeiul art. 83 din

Tratatul privind funcţionarea Uniunii Europene excedează cu mult obiectivelor prezentului studiu şi ar putea constitui o monografie în sine, am ales să examinăm transversal principalele dispoziţii ale directivelor (sau ale deciziilor-cadru mai vechi, care, ca tehnică normativă, se aseamănă cu directivele şi care au suferit modificări subsecvente prin directive) referitoare la terorism [12], traficul ilicit de droguri [13], spălarea banilor [14] şi criminalitatea informatică [15], pentru a identifica elementele de similitudine prin care se conturează tehnica armonizării legislative.

La nivel formal, remarcăm dispoziţii cu o frazare asemănătoare, construite după algoritmul clasic al normelor juridice incomplete, care indică subiectului de drept (statul membru) conduita pe care trebuie să o urmeze (incriminarea unei anumite fapte), având de principiu următoarea formulare pentru definirea unor infracţiuni: „Statele membre adoptă măsurile necesare pentru a garanta că fapta {descrierea faptei} este incriminată atunci când este săvârşită fără drept şi cu {forma de vinovăţie}”.

Pe fond, concluziile analizei realizate demonstrează un accent substanţial pe care legiuitorii Uniunii Europene îl plasează pe latura obiectivă, cu precădere pe elementul material, spre exemplu, *„producerea, fabricarea, extragerea, prepararea, oferirea, comercializarea, distribuirea, vânzarea, livrarea în orice condiţii, intermedierea, expedierea, expedierea în regim de tranzit, transportul, importul sau exportul de droguri”* [13], *„cultivarea macului opiaceu, a arbustului de coca sau a canabisului”* [13], *„ascunderea sau disimularea adevăratei naturi, a sursei, a localizării, a amplasării, a circulaţiei sau a proprietăţii bunurilor ori a drepturilor asupra acestor bunuri, cunoscând că bunurile provin dintr-o activitate infracţională sau dintr-un act de participare la o astfel de activitate”* [14], *„interceptarea (...) prin mijloace tehnice, de transmisii private de date informatice către un sistem informatic, dinspre acesta sau în interiorul acestuia, inclusiv de emisii electromagnetice provenite de la un sistem informatic care transmite asemenea date informatice”* [15], *„ștergerea, periclitarea, deteriorarea, modificarea, eliminarea datelor informatice dintr-un sistem informatic”* [15].

Referitor la latura subiectivă, în legislaţia Uniunii s-a evitat, o perioadă îndelungată de timp, indicarea expresă a unei forme de vinovăţie, având în vedere principiile diferite pe care statele membre le aplică pentru a delimita răspunderea penală de alte forme de răspundere, precum cea administrativă, definirea diferită a formelor de vinovăţie şi optica variabilă cu privire la forma de vinovăţie cerută pentru fiecare infracţiune [4, p. 801]. Cu toate acestea, în exemplele alese pentru prezentul studiu se remarcă o predominanţă a cerinţei săvârşirii infracţiunilor cu intenţie [12-15], deşi uneori – precum în cazul

prevenirii spălării banilor şi a finanţării terorismului – statele membre pot adopta sau menţine în vigoare dispoziţii mai stricte în domeniul reglementat de directivă [14], ceea ce înseamnă că în unele state şi o formă de vinovăţie mai uşoară ar putea atrage răspunderea penală.

Un alt element comun al directivelor cercetate priveşte regimul sancţionatoriu, referitor la care statele membre sunt obligate să ia măsurile necesare pentru a se asigura că infracţiunile prevăzute de directive sunt pasibile de sancţiuni penale efective, proporţionale şi disuasive, în linie cu funcţiile de protecţie şi de tip expresiv-educativ ale dreptului penal [16, p. 17-18]. În acest sens, legiuitorii Uniunii Europene impun un regim sancţionatoriu pentru persoanele fizice, de regulă, prin pedepse privative de libertate „având o durată maximă de cel puţin {x ani}”. Observăm, aşadar, că în ceea ce priveşte limitele pedepselor, statele membre au obligaţia de a incrimina faptele prevăzute în textul normativ cu un maxim special care să respecte nivelul minim impus de directive, fără a fi ţinute, de regulă, de vreo obligaţie şi în privinţa minimului special. În concret, dispoziţiile analizate reflectă o variaţie a regimului sancţionatoriu minim pentru maximul special în raport de valoarea socială protejată şi, implicit, de nivelul de pericol social *in rem* [12-15].

Mai mult decât atât, în unele ipoteze, directivele analizate prevăd şi o serie de circumstanţe atenuante sau agravante, însă cu nişte consecinţe diferite pentru statele membre: dacă circumstanţele agravante sunt obligatoriu a fi transpuse în legislaţia naţională, circumstanţele atenuante reprezintă o facultate a statului membru, aspect care rezultă din formulări precum „fiecare stat membru poate lua măsurile necesare pentru ca sancţiunile prevăzute la articolul {indicarea articolului} să poată fi reduse, în cazul în care {indicarea circumstanţei atenuante}”.

Finalmente, tot sub aspectul regimului sancţionatoriu, precum şi în ceea ce îi priveşte pe eventualii participanţi, un element de convergenţă al tehnicii armonizării legislative se referă la instigare, complicitate, dar şi la tentativă, ca formă a infracţiunii, sens în care directivele conţin formulări prin care impun obligaţia statelor membre de a se asigura că „instigarea şi complicitatea la săvârşirea oricăreia dintre infracţiunile menţionate la articolele {indicarea articolelor relevante} sunt incriminate” şi că „tentativa de săvârşire a oricăreia dintre infracţiunile prevăzute la articolele {indicarea articolelor relevante} este incriminată”.

4. Concluzii

Prezentul studiu a urmărit evoluţia istorică, prin tratate, a cooperării judiciare în materie penală în Uniunea Europeană, pentru a înţelege optica

legiuitorilor europeni în stabilirea de norme minime cu privire la definirea infracţiunilor şi a sancţiunilor în domenii ale criminalităţii de o gravitate deosebită, de dimensiune transfrontalieră, ce rezultă din natura sau impactul acestor infracţiuni.

Scurta radiografie a unor directive adoptate în aceste domenii a reflectat, la nivel formal, utilizarea de norme juridice prin care statelor membre li se impune conduita de a incrimina anumite fapte, sancţiunea pentru neconformarea la această conduită lipsind din text, însă fiind, în realitate, reprezentată de posibilele acţiuni pe care Comisia Europeană le poate demara pentru constatarea neîndeplinirii obligaţiilor de către un stat membru. Pe fond, armonizarea legislativă este asigurată prin indicarea expresă a faptelor care trebuie incriminate, a formei de vinovăţie, precum şi a regimului sancţionatoriu inferior al maximului pedepsei prevăzute, soluţie juridică menită să faciliteze cooperarea judiciară în materie penală, cu precădere atunci când procedura aplicabilă este condiţionată de dubla incriminare a faptei.

Referinţe:

1. Hotărârea Curţii de Justiţie a Comunităţilor Europene din 05.02.1963. Cauza C-26/62 - Van Gend en Loos/Administratie der Belastingen. [Accesat: 01.12.2023] Disponibil: https://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=87120&pageIndex=0&doclang=ro&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=3871056
2. CRAIG, P., DE BÚRCA, G. Dreptul Uniunii Europene: comentarii, jurisprudenţă şi doctrină, ediţia a VI-a. Bucureşti: Hamangiu, 2017. 1456 p.
3. Tratatul privind Uniunea Europeană (versiunea consolidată). În: Jurnalul Oficial al Uniunii Europene, 2016, JO C 202.
4. PEERS, S. Eu Justice and Home Affairs Law, Third Edition. Oxford: Oxford University Press, 2011, 1120 p.
5. COSTEA, I.M. Transpunerea Directivei PIF şi evaziunea fiscală la TVA. În: Analele Universităţii Bucureşti. Seria Drept, 2020, nr. 1, p. 9-24.
6. Tratatul privind Uniunea Europeană (Tratatul de la Maastricht, versiunea iniţială). În: Jurnalul Oficial al Comunităţilor Europene, 1992, JO C 191.
7. Tratatul de la Amsterdam de modificare a Tratatului privind Uniunea Europeană, a Tratatelor de instituire a Comunităţilor Europene şi a anumitor acte conexe. În: Jurnalul Oficial al Uniunii Europene, 1997, JO C 340.
8. Tratatul de la Lisabona de modificare a Tratatului privind Uniunea Europeană şi a Tratatului de instituire a Comunităţii Europene, În:

Jurnalul Oficial al Uniunii Europene, 2007, JO C 306.
9. MITSILEGAS, V. EU Criminal Law after Lisbon: Rights, Trust and the Transformation of Justice in Europe. Oxford: Hart Publishing, 2016, 336 p.
10. LENAERTS, K., VAN NUFFEL, P. European Union Law, Third Edition. London: Sweet & Maxwell, 2011, 1334 p.
11. Tratatul privind funcţionarea Uniunii Europene (versiunea consolidată). În: Jurnalul Oficial al Uniunii Europene, 2016, JO C 202.
12. Directiva (UE) 2017/541 a Parlamentului European şi a Consiliului din 15 martie 2017 privind combaterea terorismului şi de înlocuire a Deciziei-cadru 2002/475/JAI a Consiliului şi de modificare a Deciziei 2005/671/JAI a Consiliului. În: Jurnalul Oficial al Uniunii Europene, 2017, JO L 88.
13. Decizia-cadru 2004/757/JAI a Consiliului din 25 octombrie 2004 de stabilire a dispoziţiilor minime privind elementele constitutive ale infracţiunilor şi sancţiunile aplicabile în domeniul traficului ilicit de droguri, cu modificările şi completările ulterioare (prin Directivele din 2017, 2019, 2020, 2021, 2022). În: Jurnalul Oficial al Uniunii Europene, 2004, JO L 335.
14. Directiva (UE) 2015/849 a Parlamentului European şi a Consiliului din 20 mai 2015 privind prevenirea utilizării sistemului financiar în scopul spălării banilor sau finanţării terorismului, modificată prin Directiva (UE) 2018/843 şi prin Directiva (UE) 2019/2177. În: Jurnalul Oficial al Uniunii Europene, 2015, JO L 141.
15. Directiva 2013/40/UE a Parlamentului European şi a Consiliului din 12 august 2013 privind atacurile împotriva sistemelor informatice şi de înlocuire a Deciziei-cadru 2005/222/JAI a Consiliului. În: Jurnalul Oficial al Uniunii Europene, 2013, JO L 218.
16. MĂRCULESCU-MICHINICI M.-I., DUNEA, M. Drept penal. Partea generală. Curs teoretic în domeniul licenţei (I). Bucureşti: Hamangiu, 2018, 968 p.